

Кошматова Ж.Ж., Гайыпова Б.А.

ТИЛДЕГИ АНТОНИМ ЖАНА ОМОНИМ (ПОЛИСЕМИЯ) КУБУЛУШУ

Кошматова Ж.Ж., Гайыпова Б.А.

ЯВЛЕНИЯ АНТОНИМОВ И ОМОНИМОВ (ПОЛИСЕМИЯ) В ЯЗЫКЕ

J.J. Koshmatova, B.A. Gaiypova

ANTONIDES AND MONINDER LANGUAGE (POLYSEMY) PHENOMENON

УДК: 811.512.159

Бул макалада антоним, омонимдердин эмотивдик функциясы Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романынын мисалында иликтөөгө алынат.

Негизги сөздөр: антонимия, эмоция, контекст, контексттик антонимдер, тилдик каражаттар, омоним, полисемия.

В статье исследуются эмотивные функции антонимов, омонимов на примере романа Т.Касымбекова “Сломанный меч”

Ключевые слова: антонимия, эмоция, контекст, антонимы контекстов, языковые средства, омонимы, полисемия.

This article considers emotive functions of antonyms and homonyms in the T.Kasymbekov's novel "Broken sword"

Key words: antonyms, emotions, context, antonides contextin, language tools, moninder, polysemy.

Көркөм сөз каражаттарынын бир түрү болгон антоним сөздөр да, синонимдердей эле, көркөм чыгармаларда көп колдонулат. Антоним сөздөрдүн көркөмдүүлүктү арттыруучу сапаты тууралуу профессор Б.Усубалиев мындайча белгилейт: «Антонимдер көркөм сөз каражат катары лексикалык категориялардын ичинен өзгөчө орунда турат. Бул, баарыдан мурда, алардын стилдик функциясынын ар түрдүүлүгү менен шартталат» /4: 85/. Демек, тилдеги антоним сөздөр жөн гана карама-каршы маанини туюнтпастан, ал айтылуучу ойго же сүйлөмгө көркөмдүктү, ачык-дааналыкты, эстетикалуулукту, образдуулукту тартуулайт.

Бирок антонимдер бардык эле стилдерде бирдей деңгээлде колдонула бербейт: иш кагаздар жана илимий, публицистикалык стилдердин түрлөрүнө салыштырмалуу көркөм стилде антоним сөздөр көп учурайт жана колдонулуш ык-амалы да ар кыл. Антонимдер - карама-каршы маанини туюндурган, «белгилүү бир жалпылыкка ээ болгон, бирдей грамматикалык категорияга кирген сөздөр» /2:144/ экендиги маалым. Мисалы: *ак - кара, узун - кыска, өмүр - өлүм, чоң - кичине, күн - түн, кел - кет, кең - тар* ж.б. Иш кагаздарында жана публицистикалык стилдин расмий түрүндө антоним сөздөр мына ушул сапатында гана берилет, б.а., нерселердин, кубулуштардын карама-каршы жактарын гана чагылтат. Бул жагынан алганда, орус окумуштуусу Д.Розентальдин төмөнкү пикири колдоого толук татыктуу: «Илимий жана иш кагаздар стилинде, публицистикалык стилдин расмий жанрларында антоним сөздөр бир нерсе менен экинчи нерсенин

ортосундагы карама-каршы белгини туюндурса, калган стилдерде контрастты жаратуунун көркөм каражаты катары мааниге ээ» /3:73/. Ал эми көркөм чыгармаларда антонимдер ар кандай стилдик фигураларда колдонулуп, айтылуучу ойду так, кыска кылып туюндурат же аны курчутуп, ага кандайдыр бир көркөмдүк татым берип, эмоциялуу-экспрессивдүүлүгүн арттырат. Айтор, көркөм жана сүйлөшүү стилдеринде антоним сөздөрдүн колдонулуш алкагы менен ык-амалы өтө кең жана ар түрдүү. Анткени мында ал ар нерсенин карама-каршы жагын гана сүрөттөө менен чектелбестен, каршы коюлуудан биригүүгө, бөлүнүүгө, бейтарап абалга келүүгө чейин жетишип, ойду таасирдүү, таамай берүүгө өбөлгө түзөт, ошондуктан көркөм стиль антонимдерди пайдалануу жагынан башка стилдерден бир топ айырмаланат. Мисалы: 1) - *Абил, атаң Каракаш-бий, кудай бейишин берсин, кайран агабыз жакшы адам эле, мына сен да жаман болгон жоксуң, атадан арта туулбасаң кем туулбадың, айтчы жарыгым, бу Кудаяр амирин туткан элге не жакшылык убада кылыптыр* /5:46-47/. 2) – *Жакшы атанын кашык менен жыйнаган мүлкүн жаман уул чөмүч менен чачып түгөтөт деген ырас* /5:53/. Арийне, *жакшы - жаман* жана *артык - кем* сөздөрү антоним сөздөрдөн, бирок жогорку мисалдарда алар мындай карама-каршылык катышты көрсөткөн жок, тескерисинче, алар бири-бирин толуктоо, биринин туюнткан маанисин экинчиси улоо аркылуу шериктеш, бир бүтүндүк турпатында келип, Абил бийдин кандай образ экендигин, ошол эле мезгилде атасы Каракаш бийдин да кандай адам болгондугун, жалпысынан алардын адамдык касиет-сапатын таасын ачып берди. Бул болсо окурманга өзгөчө таасир этип, өзүнчө бир эмоциялык-экспрессивдүүлүктү жарата алган. Ал эми кийинки мисалда ушул эле кырдаал, тескерисинче болуп, *жакшы* сөзү *жаман* сөзүнө карама-каршы мааниде келип, алар антитеза ык-амалында колдонулду да, эки адамдын (ата менен баланын) ортосундагы карама-каршылыкты ачып берүүгө көмөк көрсөттү. Мындай тилдик жана кептик кырдаалда антоним сөздөр айтылуучу ойдун маанисине көз каранды болот.

Көркөм чыгармаларда антонимдердин аз же көп санда колдонулушу чыгарманын темасына жана идеясына тикеден-тике байланыштуу, же жазуучу тарабынан антоним сөздөрдү колдонуу анын жазып

жаткан чыгармасынын жанрына, темасына жана идеясына көз каранды. Албетте, жашоонун оң гана жактарын, андагы оң көрүнүштөрдү, анын жыргалчылыктарын чагылткан чыгармаларда антоним сөздөр көп керектелбейт, мындай нуктагы жаралган көркөм чыгарманын тили автордон антоним сөздөрдү көп колдонууну талап кылбайт. Бул жааттан «Сынган кылыч» романына серп сала турган болсок, романда антонимдердин көркөм сөз каражат катары өтө жыш колдонулгандыгын көрөбүз. Роман тарыхый-социалдык романдардын тобуна кирип, ал сөзсүз түрдө жашоонун оң жана терс жактарын, андагы адамдардын өзгөрүлмө сапаттарын, бийликтин тазалык, ыпыластыгын, бийлик төбөлдөрүнүн ар түрдүү саясаттарын, элдин катмарын түзгөн карапайым калктан тарта коомду алга сүрөп турган жалпы мамлекетке чейинки турмуш жана тарыхый чындыктарды айкалыштырып чагылдырат. Мисалы: *Жумуру баштын мойнунда бир өлүм бар, анын эртеси, кечи баары бир /5:61/*. Бул мисалда *эртеси, кечи* деген антоним сөздөр жупташып, катар келүү менен бир өңчөй түзүлүшүндө колдонулуп, сүйлөмдөгү ыргакты жараткан, ошондой эле, «сөзсүз түрдө, кааласаң да, каалабасаң да» деген маанини жалпылап, тереңдетип көрсөттү. *Эртеси* сөзү мезгил, убакыт, ченемди өлчөгөн түшүнүк катары, *эрте менен*, анан *кечинде* деген мааниде колдонулган, эгерде *эртеси күнү*, *кийинки күнү* деген маанини туюнтканда, анда кеч сөзүнүн карама-каршы маанисин билдирбейт эле. Антоним сөздөрдү колдонуу да кандайдыр бир эреже, жобонун негизинде, белгилүү бир стилистикалык максатка ылайык иргелип, жазуучунун сөздөрдү ылгоо, тандоо табитине жана чеберчилигине жараша ишке ашат.

Көркөм чыгармаларда контексттик антонимдердин колдонулуу чөйрөсү бир топ кең. Анткени жеке турганда карама-каршы маанини бере албаган, бирок белгилүү бир жагдай, шартка жараша тигил же бул контекстте гана карама-каршы маанини билдирген сөздөр же контексттик антонимдер нагыз антонимдерге салыштырмалуу контексттик синонимдер сыяктуу эле, алда канча образдуу келет. Контексттик антонимдер табиятынан сүйлөөчүнүн же автордун угуучуга, каарманга карата, ошол эле учурда каармандардын бири-бирине болгон жеке мамилелерин, ички ой-пикирлерин билдирип, тексттин көркөмдүүлүгүн арттырат. Мисалы: *...кайран баатыр, кайран бек, асылдан күткөн дүйнөм деп, аялуу жаным биргем деп алмечтеп, жанга өлчөп алып жүргөн, койнундагы ак жыландын кесиринен душманга сырын алдырып, көй тууган моокун кандырып, узун бою пас болгон, кызыл өңү боз болгон, өзү издеп өлүмүнө кез болгон.../5:252/*. Мында автор жеке турганда бири-бирине карама-каршы мааниде болбогон *асылдан күткөн дүйнөм, жаным биргем* жана *ак жылан, кызыл жана боз* сөздөрүн контекстте антонимдеш мааниде чиркелештире колдонуп, айтайын деген ой, идеясын

сыйымдуу жана элестүү берүүгө жетише алган. Ушул сыяктуу эле: *Уштанпта үнүңдүн катуу чыгышы күнөөң, жаагыңдын жап болушу олжон /5:372/* деген мисалда өз алдынча колдонулганда карама-каршы мааниде болбогон *күнөө, олжон* сөздөрү бири-бирине контексттик антонимдик катышта келип, азыраак сүйлөсөң жаныңдын аман калышы же унчукпа, билбейм десең баарынан кутуласың, кыскасы, «унчукпай үйдөй балээден кутулуптур» деген маанини тереңдетип чагылдырган. Ошентип, контексттик антонимдер көркөм чыгармаларда биринчи кезекте ойду образдуу берүүнүн негизги каражаты катарында активдүү колдонулат да, маанилерди жалпылаштырып жана таасирдүү кылып экинчи тарапка жеткирүүдө чоң роль ойнойт.

Антонимдер көркөм чыгармада түшүнүктөрдү жалпылап туюндуруп, ошол жалпы маанини экспрессивдүү берүүгө көмөктөшөт. Мындай учурда алар жанаша келип, айтылуучу ойдун нугун жалпылоо маанисине бурат. Мисалы: 1) – *Абил бий анын жүзүн, а түгүл оозунан чыккан демине чейин байкап, маани берип, ушул сүйлөшүүдөн жакшылыкты да, жамандыкты да күтүп отурду. Бекназар жүзбашы дайыма бирге болуп, ысыкты, суукту бирге көрүп, жигиттердин көбүнө алынып кетип, кийинки күндөрдө пансатка анча ийилбей тоңмоюн болуп бараткан эле /5:33/*. 2) *Бактысыбы, шорубу, эки жолу хан болду эле, мына эми үчүнчү жолу кудайым мурадына жеткирип салыптыр... /5:46/*. 3) *Өлүм бактуунун багын, шордуунун шорун алат /5:353/*. Келтирилген мисалдардагы асты сызылган антонимдердин баары текстке жалпылоо, жыйынтыктоо маанилерин киргизди. Биринчи сүйлөмдө *жакшылыкты, жамандыкты* антоним сөздөрү «*баарын, көп нерсени*», ал эми *ысыкты, суукту* антонимдери болсо «*бардык, ар түрдүү*» деген жалпы маанилерди күчтүү жана таасирдүү берүү үчүн колдонулду. Экинчи мисалда *бактысыбы, шорубу* сөздөрү «*тешенеси, насиби, тагдыры экен*» жана «*баары бир*» деген маанилерди элестүү туюндурду. Ал эми акыркы сүйлөмдө антонимдер биригүү стилдик фигурасында колдонулуп, ажалдын, өлүмдүн бардык адамдарга бирдей экенин жана андан эч ким (бактылуу да, бактысыз да адам) кутула албашын, эртеби-кечпи инсан башындагы баары бир бир күн боло турган иш экендигин таасирдүү кылып сүрөттөп, «*баарын*» деген жалпы маанини күчөтүп берген. Демек, антоним сөздөр текстте ойду жалпылап берүүдө активдүү колдонулат жана каармандардын карама-каршы маанайларын чагылтууда, жашоодогу ар түрдүү оош-кыйыштарды, андагы көрүнүштөрдү сүрөттөөдө негизги каражаттардын бири болуп саналат.

Тилдик жана кептик кубулуштардын ичинен омонимдер жазуучу тарабынан өзгөчө мамилени жана аларды кылдаттык менен пайдаланууну талап кылат, синоним, антоним сөздөргө салыштырмалуу көркөм чыгармаларда бир топ аз учурайт. Бул болсо

омонимдердин адабий тилдин бардык стилдеринде затты, түшүнүктү жана алардын белгилерин **атоо максатында гана** колдонулгандыгы менен түшүндүрүлөт. Омоним сөздөрүнүн айтылышы да, жазылышы да бирдей, бирок мааниси жагынан бири-бири менен семантикалык байланышы жок, ар бири ар башка лексикалык бирдик экендиги белгилүү. Жогорудагы талдоолорубуз көрсөткөндөй, көркөм стилде сөздүн атоо маанисине караганда анын өтмө, кыйыр маанилерине жана сөздөрдүн стилистикалык боёктуулугуна, алардын парадигмаларга бөлүнүүсүнө негизги көңүл бурулат да, сөздүн ар түрдүү белгилерин жана сапаттарын: анын оң жана терс маанилерин терең ачып көрсөтүү милдети көңүл чордонунда турат. Омонимдер тилдик жана кептик каражат катары көркөм чыгармаларда сейрек болсо да колдонулуп, «ар түрдүү сөз оюндарын, каламбурларды түзүүнүн, бирдей угумда келип, экспрессивдүүлүктү арттыруунун каражаты катары кызмат кылат» /47:146/ жана өздөрү атаган нерселерге өзгөчө көңүл бурууга, аларды кандайдыр бир бөтөнчө кабылдоого окурманды мажбурлайт. Мисалы: *Бий атам ата болуп атымды чыгарбады, атым ат болуп атымды чыгарар деп, эптеп бир ат баксам...эми ошол да көп көрүнүп калган турбайбы көзүнө /83/*. Мында биринчи атым сөзү – атак-даңкым, даражам деген маанини, ал эми экинчи атым сөзү болсо – минип жүргөн же багып жүргөн тулпар, төрт түлүк жаныбар деген маанилерди туюндурду. Бул омоним сөздөр бир сүйлөм ичинде колдонулуп, сүйлөмдүн ажарын ачып, натыйжада, текст кооз, көркөм, бир ыргактуу жана образдуу болду, ошондой эле, омонимдерге өзгөчө көңүл бурууга, аларды башкача кабылдоого өбөлгө түздү.

Омонимдер бир сүйлөмдүн (микротексттин) ичинде сейрек колдонулат, алар көбүнчө ар башка сүйлөмдөрдө кездешет. Мындай учурда деле эгер чыгарманын жалпы жонунан карай турган болсок, алар кыйыр түрдө болсо да чыгармадагы ыргактуулукту, элестүүлүктү камсыз кылууга үлүш кошкондугун көрөбүз. Алсак, жазуучу «Сынган кылыч» романында *көк* сөзүнүн жети түрдүү омонимдик катарларын колдонуу менен өзүнүн жазуучулук чеберчилигин, сөздөрдү ар түрдүү маанилерде мыкты пайдалана билүү жөндөмдүүлүгүн, тилдик туюмунун күчтүүлүгүн көрсөтө алган: 1) *Көктүн жыты аңкыйт /25/*. 2) *Көк өзөн боюнда адам байырлаган жалгыз дарак ушул чоң түп шаатыт /25/*. 3) *Түбүнөн көк кумдарды чертип, бүртүп кайнап турган тунук башат келиндин сүрөтүн өзүнө тартты /38/*. 4) *Ошол учурда илгерки Саин хандын униси Шайбандын тукумунан ошол түп атасынын атын алып Шайбани хан деген кыйын чыгып, Эдил боюндагы Көк ордодон андан берки Ак ордодон сан тийбегенден кийин күнчыгышты карай жортуул баштап, Самарканга кирип келип калган эле /54/*. 5) *А бу ак бермет...бу көк бермет...адам колунан жаралбайт, те алыскы Индстандын көк мухитинин түбүнөн табылат бир*

табылса.../148/. 6) *Көк шаңкайып ачык бекен? Те алыста улуу тоолордун баитары үлбүрөп, ар жеринде үзүлүп түшкөн чуудадай болуп, ак булуттар калкып тургандыр... - деди көңүлүндө /474/*. 7) – *А муну ойлоп караңар, жалаңач төштү кагып кашайып отуруш биз тараптан адат билбестик, көзү жок көктүк! /369/*. Келтирилген мисалдардагы көк сөзүнүн жети түрдүү омонимдик түгөйлөрүнүн маанилерине өз-өзүнчө талдоо жүргүзүүнү туура таптык. Биринчи мисалда көк сөзү жалпысынан эле эрте жаздагы өсүмдүктөрдүн жытын сыпаттап, жазгы таңдагы чөптөр менен ар түрдүү гүлдөрдүн жытынын аңкып жыттангандыгын, чөптөрдөн тарта жаңыдан бүр байлаган бак-дарак, айлана-чөйрөнүн жашыл түскө айланганын даана жана сыйымдуу кылып бере алган. Ал эми экинчи сүйлөмдө ошол эле көк сөзү *өзөн* сөзүнө жанаша колдонулуу менен шибер талаа, өзөндүн жашыл чөпкө оролгондугун таасын сүрөттөгөн. Үчүнчү мисалда болсо көк сөзү өзүнүн түз маанисинде келүү менен кандайдыр бир нерсенин өңүн, кумдун түсүнүн көк экендигин туюнткан. Төртүнчү мисалда көк сөзү кандайдыр бир нерсенин (ордонун) аталышын билдирип, андагы «Көк ордонун» бөтөнчөлүгүн сыпаттап түшүндүргөн. Кийинки сүйлөмдөгү көк сөзүнүн колдонулушу башка мисалдардан айырмаланат. Мында жазуучу бир сүйлөмдүн ичинде көк сөзүн эки жолу колдонуп, экөөнө эки башка маанини сыйлыгыштырган, б.а., биринчисинде көк бермет делинип, өң-түстү билдирген сын атооч катары, ал эми кийинки көк сөзү мухит сөзү менен айкашып деңиз, суу, океан, дарыя деген түшүнүктөрдү жалпылап көрсөттү жана сүйлөмгө өзгөчө ыргак берип, элестүүлүктү жаратты. Алтынчы мисалдагы көк сөзү асман деген маанини жалпылаштырып, ачык асманды, булутсуз аба мейкинин жана тоо башында гана ак булуттардын сенселип турганын образдуу сүрөттөгөн. Ал эми акыркы мисалда болсо көк сөзү көктүк деп колдонулуп, адамдагы өжөр, айтканын кылган, кара талаш деген сапаттарды мүнөздөдү. Белгилөөчү нерсе, автор көк сөзүнүн жогоруда аталган омонимдик катарларын колдонуу менен өзүнүн жазуучулук чеберчилигин, сөз тандоо баамчылдыгын, сөздөргө жаңы маанилерди сыйлыгыштыруу табитинин мыкты экендигин айтпаганда деле, биринчиден, бир эле сөздүн алкагында көптөгөн маанини туюнтууга жетишсе болорун, экинчиден, кыргыз тилиндеги мындай сөздөрдүн табиятынын кең экендигин таасын далилдеп көрсөтө алган. Ошентип, мындай омоним сөздөр көркөм чыгармаларда колдонулуу аймагынын кенендиги менен алардын пайдалануусу эркин жана көп катмарлуу экенин далили боло алган.

Көркөм текстте колдонулган лексикалык каражаттардын ар бири белгилүү бир стилистикалык жана автордук максатка ылайык пайдаланылат жана алар биринчи кезекте окурманга эстетикалык рахат, табит тартуулап туруу милдетин аткарышат. Аларсыз текст супсак, маанисиз, таасири жок, тактап

айтканыбызда, тили начар көркөм чыгарма жаралып калышы мүмкүн. Ошентип, көркөм стилде тилдик жана кептик кубулуштардын орду чоң, анткени көркөм чыгармадагы ар бир тыбыш, сөз, сөз айкашы, сүйлөм, текст же текст тутуму, абзац анын көркөмдүүлүгүн, кооздугун, образдуулугун, сезимге таасир этүү кызматын шарттап туруусу зарыл.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика жана орфография. Лексикология жана фразеология. – Б.: Кыргызстан, 1998. - 256 б.
2. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология. – Б.: «ЖЭКА» лтд., 1999. - 256 б.
3. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. – М.: Высш.шк., 1974. - 34 с.
4. Усубалиев Б. Антонимдер жана аларды окутуу. – Ф.: Мектеп, 1987. - 160 б.
5. Касымбеков Т. Сынган кылыч: Тарыхый роман. – Б.: Кыргызстан, 1999. - 712 б.

Рецензент: к.филос.н. Жапаров Д.
